

EL TEMA DEL TRESOR AMAGAT ALS LLEGENDARIS MALLORQUINS

Caterina Valriu
Universitat de les Illes Balears
Grup d'Estudis Etnopoètics

El tema del tresor amagat és un dels més reiterats en el llegendari d'un gran nombre de cultures.¹ Respon a un dels somnis de l'ésser humà: aconseguir riqueses sense esforç. Sovint es desenvolupa entorn de la creença que les comunitats foragitades d'un indret, hi deixen amagats tresors que no se'n poden emportar i que –d'alguna manera– actuen com a fermança del retorn. El llegendari de les illes Balears és ric en històries d'aquest tipus, i especialment a la Serra de Tramuntana –per la seva història i orografia– n'hi trobem un bon grapat, un bon exemple és el tresor de na Fàtima, localitzat a Puigpunyent (Alcover 1985: 24, 10). En aquest article establim la tipologia d'aquests relats per a trobar el seu denominador comú argumental i revisarem la galeria de personatges que hi apareixen. A partir d'aquí escatirem la seva funcionalitat en l'imaginari col·lectiu, que és la clau de la seva pervivència en la nostra cultura.

El tema del tresor amagat

En aquest treball no podem analitzar detalladament tots i cada un dels temes, motius i arguments sobre tresors amagats que es desenvolupen en els diversos reculls de llegendes de Mallorca que tenim a l'abast, perquè el nostre objectiu únicament és fer una síntesi de les característiques comunes. Trobem trenta-quatre llegendes sobre tresors amagats repartides entre el llibre *Rondayes de Mallorca* de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria i en els arxius de l'arxiduc on hi ha el material que recollí Antoni M. Penya però que no es va publicar,² en el corpus de *Rondaies mallorquines d'en Jordi des Racó* compilat per Antoni M. Alcover i en l'extens conjunt de llegendes publicades per Andreu Ferrer sota el títol *Llegendes de les Balears*. En altres reculls de caràcter local també hi ha algunes llegendes d'arrel oral sobre el tema que ens interessa, però –per la seva dispersió– no seran objecte d'aquest estudi.

Podríem resumir l'argument de la majoria de llegendes que tracten de la recerca d'un tresor amagat amb les paraules següents: «En un indret pregon, un tresor és custodiat per un ésser màgic, per obtenir-lo cal fer un ritual determinat. Si el ritual no es completa, no es produeix el desencantament que permet accedir al tresor i sovint recau una maledicció o càstig sobre qui ho ha intentat». Vegem –a

1 Aquest article s'emmarca en una línia d'investigació que ha rebut finançament del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats a través del projecte PGC2018-093993-B-I00 (MCIU/AEI/FEDER, UE).

2 Ens referim als materials dipositats a l'Arxiu General del Consell Insular de Mallorca, sota l'epígraf Arxiu Arxiduc (carpetes ALLS-64/3; ALLS-221/11 i ALLS-222/13).

tall d'exemple- una llegenda sobre aquest tema, es tracta d'una narració del recull de l'arxiduc Lluís Salvador:

S'encantament des pou des Borino

Heu de pensar i creure que dins es pou des Borino hi ha amagada una serp que ha d'esclatar amb unces.

Aquesta serp només surt un pic cada cent anys es dia de sant Juan en punt de migdia, i per arribar a agafar es tresor que té a dins sa panxa han d'esperar que surta i li han de donar tres llesques de pa beneït a sa boca.

Eren molts qui s'havien arriscat a donar-li sa primera llesca però de sa por que los feia quan la veien que s'inflava, tot d'una fugien i no arribaven a donar-li sa segona.

Una fadrina més arriscada que ses altres va dir que ella seria qui agafaria sa marrota i dit i fet agafa tres llesques de pa beneït i parteix es dia de sant Juan quan surt de l'ofici.

En punt de migdia surt sa serp, ella li dóna sa primera llesca, la se menja i sa serp torna molt gruixada, sa fadrina tremola de por i vol fugir però s'arrisca i li dóna sa segona i sa serp torna més gruixada que una biga de tafona.

Quan li anava a donar sa tercera llesca ja no pot pus i des susto que pren, fuig de quatres i sent una veu que li diu:

*-Has començat i no acabat,
serà sa miseri es teu estat.*

I diuen que de llavò ençà ningú més s'ha atrevit a anar a cercar es tresor des pou des Borino (Arxiduc Lluís Salvador 1996 [1895]: 76-77).

En els reculls abans esmentats trobem aquest nucli argumental reiterat en un gran nombre de documents i més o menys desenvolupat, és per això que n'hem fet una breu anàlisi comparativa i de síntesi del conjunt d'aquestes trenta-quatre llegendes, atès que són relats que tracten el tema citat com a eix narratiu principal. Les llegendes analitzades, utilitzades com a fonts primàries, són:³

Rondayes de Mallorca:

S'homo que cercava es tresor de na Fátima

S'encantament de na Fátima

S'encantament des pou des Borino

Es negret de sa Coma

Es tresor de sa cova de Son Creus

Es tresor de ses cases d'Alfàbia

Corpus Penya-Arxiduc (inèdit)⁴

Es Puig de Randa

Es tresor de sa cova des Ermassets

³ La numeració indicada és la que té cada llegenda en el recull corresponent. En el cas de l'aplec de l'Arxiduc, no hi ha numeració de referència.

⁴ Com ja hem indicat, els manuscrits corresponents es troben a l'Arxiu Arxiduc de l'Arxiu General del Consell Insular de Mallorca.

Es penyal potxós
Cova des Ermessets

Rondaies mallorquines d'En Jordi des Racó:

Tom 5:

§18. De com anà amb dos més a treure es tresor d'Artà

Tom 24:

- §1. Sa Roca des Castellet
- §2. Es tresor d'es Puig de Na Fàtima
- §5. S'encantament des Puig de ses Talaies
- §6. S'encantament de Son Lluc
- §10. Es negret de sa Coma
- §12. Es Puig de Reig
- §14. Es tresor d'Aufàbia
- §15. Es tresor de sa cova d'ets Encantats
- §17. Un altre tresor en es Puig de na Fàtima
- §18. Es gall de foc de Son Bru

Llegendes de les Balears:

- 85. En Tià de Sa Real i el tresor
- 86. Per què no es pot treure el tresor del Coll d'Artà?
- 112. L'encantament de Sos Llucs
- 115. Ses coves des castell de Santueri
- 121. El tresor de la plaça d'Andratx
- 122. El bou d'or del castell de Santueri
- 123. El tresor del penyal Roig
- 124. El tresor del pi
- 125. El tresor d'Andratx
- 126. La serp encantada
- 127. El tresor del Puig del Rafal
- 128. El tresor del Puig de Sineu
- 147. El bou flamejant

En relació amb el títols dels llibres on apareixen aquests documents d'arrel oral, podem dir que les narracions analitzades es presenten al lector indistintament com a llegendes o com a rondalles, sense fer-ne cap distinció concreta. Així, a les «rondaies» d'Alcover hi trobem llegendes i a les «llegendes» de Ferrer hi trobem rondalles. Com a trets propis de la llegenda presents en aquests relats remarcarem la concreció de la localització, totes se situen a indrets de l'illa de Mallorca amb un topònim determinat i especificat. Molt sovint, el topònim ja inclou la paraula «tre-

sor» i «cova». Gran part d'aquestes denominacions han perviscut fins a l'actualitat i les podem trobar documentades al NOTIB, una base de dades en línia que inclou tots els topònims no urbans de les Balears. Vegem-ne alguns exemples: es tresor de sa cova de Son Creus, es tresor de sa cova des Ermassets, es tresor de sa cova d'ets Encantats, ses coves des castell de Santueri, el tresor del penyal Roig.

Els relats gairebé sempre tracten de la vinculació o el pacte entre un o diversos humans i un ésser sobrenatural. Apareix sovint el tema de la redempció, l'encantament és una ànima que no pot completar el seu cicle fins que algú no faci unes accions rituals de caràcter espiritual. En aquest cas, l'obtenció del tresor seria el premi a l'ajut rebut.

Aquests éssers sobrenaturals a vegades són «un encantament», denominació que ens indica que són ells mateixos el tresor i han de fer un procés de transformació o catarsi propiciat pel protagonista que els fa «explotar» o «rebotar» i tot el seu cos aleshores esdevé riquesa. En ocasions, l'ésser en si és d'or (bou d'or) o de foc (gall de foc). Altres vegades, actuen com a guardians o custodis de riqueses ocultes o acaramullades en un indret determinat, generalment subterrani, i per obtenir-les el protagonista hi ha de pactar o els ha de vèncer, matar, enganyar, besar, etc.:

El bou d'or del castell de Santueri

Del castell de Santueri de Felanitx se conta que hi havia un bou d'or encantat. Per desencantar-lo li havien de donar tres llesques de pa beneïdes.

Hi hagué un homo qui volgué provar de desencantar-lo i a la primera llesca que el bou hagué menjada s'inflà de tal manera que feia por. Amb la segona, s'inflà encara molt més i el qui les hi donava, de por que li agafà, va fugir ben depressa. Diuen que, si li hagués donada la tercera, hauria rebotat en or i aquell hauria quedat ric per sa vida. (Ferrer 2009, 180)

Els antagonistes (encantaments, custodis o guardians) solen tenir capacitats de transformació i presenten una tipologia molt variada que podríem classificar de la següent manera:

Formes zoomòrfiques:

serps, calàpets, bous, galls de foc, dracs, moixos

Formes demòniques:

dimoniot, negret, bubota

Formes antropomòrfiques:

moro, frare, monja, senyoret, calavera, bubota

En aquest exemple –que pertany al cicle de llegendes sobre en Tià de Sa Real, el conegut glosador de Manacor que tenia fama de posseir capacitats extraordinàries (Martínez 2016)- es posa de manifest el caràcter de guardià del personatge sobrenatural:

-Si sabies aguantar allà dins on te menaré i no tenguessis por, series ric per a sempre. Jo te

guiaré i per coses grosses ni lletges que vegis no anomenis mai ni Maria Santíssima ni cap sant. Aquell ho prometé i se n'anaren amb en Tià cap en el puig: vegeren un forat, fermaren una corda defora i per allà entraren, però just que hi foren dedins, vegeren una bubota molt lletja que feia feredat just el mirar-la, i en Tià li digué:

-Què fas aquí?

-Hei estic per guardar els doblers perquè ningú les robi –contestà aquella.

-Doncs noltros venim a prendre-los-te –digué en Tià (Ferrer 2009: 185).

Els protagonistes humans habitualment són homes (dels quals sovint s'especifica que són «forts», «valents», «acorats», etc.) però també hi ha dones i noies. Generalment el protagonista és incapaç d'acomplir el pacte o de superar la prova establerta. El pacte sol ser «no tenir por» o no fer res que contravingui les normes imposades, per exemple no tocar res fins que sigui el moment indicat. La prova sol consistir en alimentar l'ésser sobrenatural de manera ritual. Sovint l'aliment és pa, en ocasions és beneït. Apareix també l'oli i el julivert. A vegades, cal besar el monstre, per tal de prendre-li quelcom que té a la boca. Vegem-ne un exemple:

Lo endemà horabaixa, ja ho crec que en torna a passar, com se retirava de sa feina; i troba assegut baix d'es penyal, un homenet veï que li diu:

-Vols ésser ric per tota la vida?

-Ell que ho vessem! –diu en Voreta.

-Idò vine demà vespre –diu aquell- amb dues llesques de pa torrat amb oli verjo, una dins cada mà. T'ajeu així, d'esquena, baix d'aquest penyal, quan es rellotge de l'església toc sa primera bataiada de les dotze; i no et retgis per coses que veges. Si no et retgires trauràs s'encantament (Alcover 1985, V: 18).

A més dels aliments, sovint apareixen altres objectes de sentit ritual, habitualment ciris beneïts (el ciri pasqual), medalles, etc. També hi ha una simbologia numèrica –generalment vinculada als nombres 3 i 7, de calendari religiós –els dies de Nadal o Pasqua- i cronològica –cal fer el ritual a migdia o a mitjanit- tal com hem vist a l'exemple aportat.

A la majoria de llegendes el final és negatiu, un fracàs, i no s'obté l'objectiu desitjat d'enriquiment personal perquè l'ésser humà té por o no aconsegueix les normes indicades. El final sovint es clou amb una maledicció, que a vegades es presenta en forma rimada:

-Ah maleït! Ah malanat! La m'has feta Si m'haguessis donat temps de menjar ses tres llesques sense retgirar-te. Hauria esclatat amb dobles de vint, i totes serien estades teves. Però t'ets retgirat, i m'has redoblat s'encantament! Tu i los teus sereu pobres tota la vida! (Alcover 1985: 20).

Per tal de veure les analogies entre aquest grup de llegendes ens pot resultar de gran ajuda presentar els seus principals trets argumentals de forma esquemàtica, això ens permetrà copsar com –sota una gran varietat aparent de narracions s'hi

amaga un idèntic esquema narratiu que vehicula una creença ancestral sobre éssers i forces ocultes i ens parla de les dificultats dels humans per accedir a aquesta dimensió sobrenatural.

1. Virtualitat (tresor amagat).
2. Decisió d'obtenir-lo.
3. Trobada amb el custodi/ Imposició de condicions / Possibilitat de redempció.
4. Preparació i intent de realització.
5. Fracàs i penalització.

Esquema de les narracions analitzades

(fonts: Ferrer, Alcover, Lluís S. d'Habsburg i A. M. Peña)

Narració	Lloc	Objecte	Custodi	Qui actua?	Què cal fer?	Què fan?	Resultat
85 Ferrer	muntanya	tresor	serpotes	Tià i altres	No invocar/ no tenir por	Invoquen/ tenen por	fracàs
86 Ferrer	muntanya	tresor	-	home	-	-	pendent
112 Ferrer	muntanya	tresor	calàpet	home	No invocar/ no tenir por	Invoca/ té por	fracàs
115 Ferrer	cova	tresor	calavera	homes	No tenir por	Tenen por	fracàs
121 Ferrer	plaça	tresor	moro	home	Tenir caritat	Té caritat	èxit
122 Ferrer	castell	tresor	bou d'or	home	Donar 3 llesques de pa beneït/ no tenir por	Donar 2 llesques de pa/ té por	fracàs
123 Ferrer	cova	tresor	animalot	humà	Dur infant a l'animalot	No li du l'infant	fracàs
124 Ferrer	pi	moneda	-	dona	No revelar	Revela	fracàs
125 Ferrer	cova	tresor	serpota	humà	No tenir por	Té por	fracàs
126 Ferrer	muntanya	tresor	serp	dona	Donar pa/ no tenir por	Té por	fracàs
127 Ferrer	muntanya	tresor	bubota	Tià i un altre home	No invocar/ no tenir por	Invoca/ té por	fracàs
128 Ferrer	muntanya	tresor	-	humà	Voltar la muntanya amb la boca plena d'oli	Empassar-se l'oli	fracàs
130 Ferrer	pi	tresor	camell mort	humà	Superar 3 proves	Supera les 3 proves	èxit
§18/ t5 Alcover	Cova que s'obre màgicament amb Llunari	tresor	Dimoniet / carotes	Tià i altres 2	No tenir por/ Tocar la pólvora	Tenen por	fracàs
§1/ t24 Alcover	muntanya	tresor	serpota	humans	Donar 3 llesques de pa beneït/ no tenir por	Tenen por	fracàs
§2/ tom 24 Alcover	muntanya	tresor	serpota	3 dones	Resar / no tenir por	Resa / No té por	èxit

§5/ tom 24 Alcover	muntanya	tresor	senyorot	dona	No revelar	Revela	fracàs
§6/ tom 24 Alcover	muntanya	tresor	serpota	home	Donar 3 llesques de pa amb oli/ no tenir por	Té por	fracàs
§10/ tom 24 Alcover	barranc	tresor	negret	dona / homes	Tocar amb candela encesa foc nou	No aconseguixen	fracàs
§11/ tom 24 Alcover	muntanya/ cova	tresor	-	homes	No tocar tresor	Toca	fracàs
§12/ tom 24 Alcover	muntanya/ cova	tresor	bou	homes	No enviar-se l'oli	El s'envien	fracàs
§14/ tom 24 Alcover	clastra possessió	tresor	dimoni fumador	-	Desxifrar lletres àrabs	No en saben	pendent
§15/ tom 24 Alcover	cova Er-massets	tresor	-	homes + llunari	Arribar molt endins de la cova	Tenen por	fracàs
§17/ tom 24 Alcover * 25 Arxiduc	forat forat	tresor tresor	bou d'or -	homes homes forts	No tenir por + Arribar endins de la cova Idem	Tenen por Idem	fracàs Idem
§18/ tom 24 Alcover	cova (mina puig Fàtima)	tresor	gall de foc + cans	homes	No tenir por + Ciri pasqual	Tenen por	fracàs
*26 Arxiduc	penyal forat	tresor	bou (opció serp)	home	Idem (amb variants)	Idem	Idem
27 Arxiduc	pou	tresor	serp	dona	Donar 3 llesques de pa beneït/ no tenir por	Té por	fracàs
28 Arxiduc	coma	tresor	negret	No especifica	Prendre-li amb la boca un anell que té a la boca (besada)	No especifica	No especifica
29 Arxiduc	cova	tresor	Frare, monja, frare	homes	Pactar amb guardians/ No tenir por	No hi van	Fracàs
30 Arxiduc	cova	tresor	serp	homes	Donar julivert a serp	Hi van i fracassen, un hi torna i èxit	Fracàs/ Èxit
1 Penya/ Alcover t 24	Sota puig	Columnes or	no	no	no	no	no
2 Penya	cova	tresor	Drac 7 boques i moix 6 pams	No especifica	Anar-hi a mitjanit Nadal	No especifica	No especifica
3 Penya	penyal	tresor	no	No especifica (homes)	Girar penya	dinamiten	fracàs
4 Penya	cova	tresor	negret	homes	Enganyar custodi	L'enganyen	No especifica

Conclusions

Una revisió dels resultats, un cop sintetitzats els relats de tresors amagats analitzats, ens porta a les següents reflexions:

L'indret on es troba amagat el tresor pràcticament sempre es troba vinculat al món subterrani i ocult (una cova, sota una muntanya, un forat) però aquest indret sovint es troba dalt d'un cim o del coster d'una muntanya o penyal. Generalment s'obren i es tanquen màgicament. Presenten dificultats de localització al qui els busquen.

Qui vol aconseguir el tresor és un home d'origen humil, jove o vell, o més rarament una jove o una dona. En poques ocasions és un grup format per un màxim de tres persones.

Els custodis guardians –que actuen com a antagonistes– són éssers sobrenaturals, generalment presentats en formes zoomòrfiques: serp, bou, gall, drac, etc. o antropomòrfiques: dimoni, senyoret, negret, frare, monja, moro.

Apareixen alguns personatges secundaris, companys o familiars dels protagonistes o persones externes que actuen com a impulsors de l'acció. Altres vegades són donadors que aporten informació sobre com realitzar el desencantament, sovint presentats com a endevinadors o vidents. En ocasions, la seva funció és indicar com arribar a l'indret o actuen com a auxiliars necessaris per al procés.

L'acció a realitzar per aconseguir el desencantament té un marcat caràcter d'exorcisme i s'ha de seguir punt per punt un ritual complet i complex.

Generalment, el protagonista és incapaç de complir-lo i fracassa.⁵

Aquestes observacions ens remetent clarament a considerar aquest relats de Mallor-

5 N'és una clara excepció la narració 130 del recull de Ferrer, que presenta trets més típics d'una rondalla:

-en la fórmula inicial ("Conten que una vegada...")

-en el motiu inicial (un home amagat dalt d'un pi observa com uns personatges sinistres amaguen un tresor)

-la replicació de les proves o premisses per desencantar el tresor

-les tres accions dutes a terme pel protagonista per aconseguir els tres objectes requerits i poder realitzar el desencantament

-l'èxit final del procés

No ens ha estat possible catalogar aquest relat segons els índex internacional de catalogació de rondalles (Uther 2004), però presenta tots els trets característics d'una rondalla.

També la narració 121 de Ferrer presenta traves de ser una rondalla novel·lesca poc desenvolupada, encara que tampoc no la podem catalogar perquè no coincideix exactament amb cap dels arguments que trobem en els índex internacional de catalogació (Uther 2004, Oriol & Pujol 2008). Tanmateix, cal remarcar que hi trobem elements estructurals propis de les rondalles:

-una fórmula inicial ("Diuen que antigament...")

-la imposició d'una prova al protagonista (fer caritat)

-la superació de la prova

-la recompensa del donador (anys després)

-l'èxit final del procés ("troba un gran tresor fent-se ric per estona")

ca com a llegendes de caràcter admonitori molt semblants a les que del mateix tipus es troben arreu d'Europa i que, d'una banda, expressen antigues creences atàviques sobre la sort, l'atzar i el destí –en aquest sentit vehiculen un somni comú a tota la humanitat i encara ben present en la societat actual: la possibilitat d'enriquiment per una via màgica o atzarosa- i de l'altra fan veure la inutilitat o falsedat d'aquestes aspiracions, atès que el resultat negatiu aboca sempre al fracàs i la frustració de les persones implicades en la recerca i a vegades fins i tot dels seus descendents. En aquest procés és interessant remarcar la càrrega simbòlica dels ésser màgics que actuen com a custodis i la seva relació amb els humans, les connexions amb el sistema religiós establert mitjançant dates o objectes de caràcter sacre i les clares reminiscències paganes que representen, però aquest hauria de ser tema d'un altre estudi.

Referències bibliogràfiques

- ALCOVER, A. M. (1985): *Rondaies mallorquines d'en Jordi des Racó*, toms 5 i 24. Palma, Editorial Moll.
- UTHER, H. J. (2004) [ATU]: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*, FFC 284-286, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- FERRER I GINARD, A. (2009): *Llegendes de les Balears*, J. Massot (ed.), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HASBURG, L. S. (1982 [1895]): *Rondayes de Mallorca* (edició facsímil), Palma, Olañeta Editor.
- MARTÍNEZ, T. (2016): *En Tià de Sa Real: Notes per a l'estudi de la figura i l'obra de Sebastià Gelabert*, Palma, Escola de Formació i Mitjans Didàctics - STEI Intersindical.
- ORIOI, C.; PUJOL, J. M. (2003): *Índex tipològic de la rondalla catalana*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- (2008): *Index of Catalan Folktales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.

